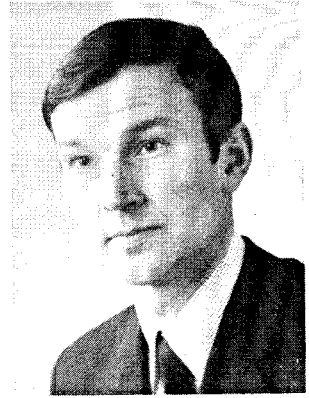

door dr. A. van den Beld

Dr. A. van den Beld (1941) studeerde theologie en filosofie in Utrecht, Praag en aan de Harvard University. Hij is momenteel wetenschappelijk hoofdmedewerker in de ethiek aan de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit in Utrecht.

Politiek en ethiek in de kernwapen-discussie

Inleiding

Wie zou beweren dat de steeds maar verder gaande kernbewapening niet slechts een politiek, maar ook een moreel (of zedelijk) probleem is, kan in Nederland op vrijwel algemene instemming rekenen. Wat maakt de kernwapenwedloop echter tot een politiek, en wat tot een moreel probleem? Hoe verhouden de beide problemen zich tot elkaar? Zijn ze aan elkaar verwant, of is zelfs het ene tot het andere te herleiden? Dat zijn de centrale vragen die ik in dit artikel zal trachten te beantwoorden.

Politieke problemen: technisch en normatief

Dat de kernbewapening een politiek vraagstuk is, kan in de eerste plaats betekenen dat het technisch-politiek van aard is. De politiek is een handwerk, een vak. Daarbij zijn bepaalde doeleinden gegeven. Voor het bereiken daarvan zijn technische vaardigheden vereist. Zo zal een regering in de regel niet ten val gebracht willen worden; de oppositie daarentegen zal hier juist meestal op aan willen koersen. De plaatsing van de nieuwe kruisraketten op Nederlands grondgebied – gesteld dat de Nederlandse regering hiertoe zou besluiten – is een zaak die haar in het parlement in grote moeilijkheden kan brengen. We hebben hier dan met

een technisch-politiek probleem te maken. Het zal grote behendigheid van het kabinet, i.c. de verantwoordelijke ministers, vragen om het veronderstelde plaatsingsbesluit door het parlement goedgekeurd te krijgen.

Een ander voorbeeld. Laten we aannemen dat president Reagan in 1984 voor een nieuwe ambtstermijn herkozen wil worden. Het is voor hem dan een technisch-politiek probleem hoe de wapenbeheersingsgesprekken met de Sovjet-Unie hem bij zijn streven kunnen helpen.

Er kan echter nog in een andere zin van een politiek probleem sprake zijn. Niet alle doeleinden van politici, onverschillig binnen of buiten de regering, zijn min of meer

gegeven. De meeste doeleinden moeten worden vastgesteld; daarbij moeten prioriteiten worden gesteld. De Nederlandse regering zal zich bijvoorbeeld af moeten vragen of het juist is aan de introductie van nieuwe kernwapens op Nederlands en Europees grondgebied mee te werken. Is het niet beter om van plaatsing af te zien? Deze en dergelijke vragen zijn niet zozeer technisch-politiek, maar veeleer normatief-politiek van aard. Besluiten over dit soort onderwerpen kunnen alleen genomen worden met behulp van standaarden en normen betreffende wat goed en slecht (eventueel: wat beter of minder slecht), wat juist en rechtvaardig is. Stel dat het kabinet plaatsing van de kruisraketten zou afwijzen. Het zou van mening kunnen zijn dat de kernwapenwedloop van Navo-zijde niet moet worden gecontinueerd; dat voortzetting onjuist is. Over dit standpunt nader aan de tand gevoeld zou het er voor kunnen argumenteren – of het steekhoudende argumenten zijn, laat ik in het midden – dat de risico's en kosten die voortzetting van de wedloop met zich meebrengt, veel groter zijn dan die van een eenzijdige doorbreking van de bewapeningsspiraal. Ook al zouden de Navo-partners het Nederlandse besluit volgen noch billijken, en zou de positie van Nederland binnen de Navo verzwakt worden, dan nog zou niet-plaatsing het minste van twee kwaden zijn.

Een andere verdediging van het denkbeeldige kabinetsbesluit zou kunnen zijn, dat plaatsing alleen verantwoord is in het kader van het bestaande nucleaire afschrikkingsbeleid. Dit beleid is echter, welk goed doel er ook mee gediend mag worden, als zodanig moreel volstrekt onacceptabel. Plaatsing is daarom onjuist. Tot zover deze voorbeelden van normatief-politieke redeneringen ter oplossing van een normatief-politiek vraagstuk.

Iemand zou kunnen tegenwerpen dat het onderscheid tussen een technisch- en een

normatief-politiek probleem in de politieke praktijk niet reëel is. Alle politieke problemen zijn technisch van aard. Ter ondersteuning van deze visie zou men aan kunnen voeren dat de politiek het karakter heeft van een spel. De regels volgens welke het spel gespeeld wordt, kunnen van staat tot staat verschillen. (Tussen de staten onderling wordt het spel meestal met een minimum aan regels gespeeld.)

In het spel gaat het de spelers – de politici – om het verwerven, het behouden en zo mogelijk het uitbreiden van hun macht. Specifieke belangen worden daarbij gediend en wel de belangen van hen aan wie de politici, via verkiezingen of anderszins, hun macht ontlenuen. Ook kan gebruik gemaakt worden van de morele overtuigingen van mensen. De moraal kan, als dat opportuun is, door de politiek in dienst genomen worden. Het zou echter van onnozelheid getuigen als men zou denken dat politici zich primair door normatieve overwegingen van morele aard zouden laten leiden. Politieke problemen worden uitsluitend door het spel om de macht gecreëerd. Het zijn exclusief technische problemen.

Er schuilt veel waars in deze tegenwerping. Maar het blijft een deelwaarheid. De politieke cultuur verschilt van land tot land. De tegenwerping slaat naar mijn mening dan ook meer op een land als de Verenigde Staten dan op Nederland. Ons land heeft beginselpartijen. Partijprogramma's stoulen bij dergelijke partijen (zoals het CDA) op beginselen van levensbeschouwelijke en morele aard. Zolang deze beginselen, in meer of minder afgeleide vorm, niet slechts in de retoriek, maar ook in het beleid van een partij een rol spelen, gaat de tegenwerping niet op. Macht speelt dan wel een belangrijke rol in de politiek omdat zij een onmisbaar middel is om bepaalde, als waardevol beschouwde doeleinden te verwezenlijken. Zij blijft echter een gezocht middel en is geen laatste doel.

Hierboven heb ik een voorbeeld gegeven van een normatief-politiek vraagstuk. We zouden het ook een moreel-politiek probleem kunnen noemen. Het politieke element van het probleem heeft te maken met het openbare of publieke karakter en met de complexe, collectieve structuur ervan. 'Openbaar' of 'publiek' staat hier tegenover 'particulier' of 'privé'. Het zal duidelijk zijn dat het kernwapenvraagstuk niet van particuliere aard is. Dat de structuur van het probleem collectief en complex is, betekent dat de oplossing ervan afhankelijk is van beslissingen van groepen (collectieven), die macht uitoefenen en elkaar kunnen beïnvloeden. (Denk bij ons voorbeeld aan de Nederlandse regering, het parlement – en de fracties daarbinnen –, de Navo-raad, de Amerikaanse regering etc.) Het morele element van het probleem houdt verband met de waarde(n) en norm(en) die erbij in het geding zijn.

Ethische theorieën: twee typen

Is er nu een algemeen aanvaarde en geldige ethische theorie voorhanden, die aangeeft welke waarde(n), in welke rangorde en met inachtneming van welke norm(en), nagestreefd behoren te worden? Het antwoord op deze vraag moet ontkennend zijn. De niet-eticus heeft dat, als hij of zij het al niet wist, bij de discussies rondom de abortuswetgeving kunnen constateren. De waarde van menselijk leven in wording in verhouding tot het welzijn van een volwassen vrouw werd verschillend beoordeeld. De norm die doden van onschuldig menselijk leven in wording verbiedt, was bij de één een vuistregel waar in bijzondere omstandigheden van afgeweken mag worden, en bij de ander een door God gegeven, absoluut verbod. Weer anderen redeneerden in termen van rechten: een vrouw heeft het morele recht om over haar eigen lichaam te beschikken, waarvoor het recht van de foetus op fysieke integriteit, als het al op een dergelijk recht aanspraak zou kunnen maken, zou

moeten wijken. Ik zal de lezer een opsomming van de verschillende min of meer gangbare ethische theorieën besparen. In plaats daarvan zal ik de hele verzameling van theorieën in twee klassen verdelen en uit elk van die beide klassen, of typen, een enkel representatief voorbeeld geven.

Tot de eerste klasse behoren al die ethische theorieën die consequentialistisch van aard zijn. Zij hebben alle het kenmerk dat zij de morele juistheid van een handeling enkel en alleen laten afhangen van de waarde van haar gevolgen, haar consequenties. Een handeling is volgens dit type theorie moreel juist – of geoorloofd – indien en alleen indien de waarde van de gevolgen van deze handeling tenminste even groot is – of waarschijnlijk zal zijn – als die van enig beschikbaar alternatief. Een handeling is moreel verkeerd als aan deze voorwaarde niet is voldaan. Men beseffe wel dat in de gegeven definitie van het consequentialistische type ethische theorie twee belangrijke vragen zijn opengelaten. Ten eerste de vraag waaruit de waarde van de gevolgen van een handeling bestaat. In welke eenheid moet deze waarde worden gemeten? Of bestaat er geen waarde-eenheid en moeten onvergelykbare grootheden tegen elkaar afgewogen worden? De tweede onbeantwoorde vraag is, voor wie die zo groot mogelijke netto waarde berekend moet worden. Wie is of zijn de betrokkene(n)? De eerstgenoemde vraag laat ik rusten. Uit een zo dadelijk volgend voorbeeld, dat aan de kernwapendiscussie ontleend is, zal blijken hoe er in de praktijk een antwoord op gegeven wordt. De beantwoording van de tweede vraag brengt een handzame scheiding aan tussen de ethische theorieën van het consequentialistische type. Universalistische theorieën stellen dat de betrokkenen alle mensen zijn, eventueel zelfs 'alle wezens met gevoel'. Bij 'alle mensen' worden dan soms ook nog op de een of andere manier toekomstige generaties ge-

rekend. Het in de 19e eeuw in Engeland ontwikkelde en nog steeds zeer invloedrijke utilisme is een dergelijke universalistische morele theorie.

In meer particularistische theorieën wordt de kring der betrokkenen kleiner gehouden. Zo beperkt het zogenaamde ethische egoïsme – ook wel prudentialisme genoemd – zich tot het enkele individu. Volgens deze theorie is een handeling van mij moreel gezien juist dan en slechts dan, als de gevolgen ervan *voor mij* tenminste even goed zullen zijn als die van enig beschikbaar alternatief. (N.B. Een ethisch egoïst kan in de praktijk van het leven zeer wel, in overeenstemming met zijn theorie, rekening houden met het goed, het belang, van anderen. Hij kan namelijk van mening zijn dat een dergelijke handelwijze op de lange duur in zijn eigen belang is, zijn eigen goed dient.)

Voor de politiek lijkt het ethisch egoïsme niet interessant te zijn. Daarin hebben we immers met groepen en collectieve beslissingen (handelingen) te maken. Maar wat let ons om het aantal betrokkenen tot een groep uit te breiden, bijv. tot de burgers van een bepaalde staat? We spreken toch ook van groepsgegoïsme?

De logica van de politiek is overigens wel consequentialistisch, maar niet noodzakelijkerwijs groepsgegoïstisch of prudentieel van aard. Politici proberen te voorzien wat de waarschijnlijke effecten van hun beleidsvoornemens zullen zijn. Zij weten dat zij met de middelen die zij gebruiken behalve de door hen gewenste doeleinden ook ongewenste neveneffecten kunnen realiseren. Zij calculeren of de verwachte voordelen (het goed, de positieve waarde) van het door hen voorgestane beleid tegen de verwachte nadelen (het kwaad, de negatieve waarde) opwegen. Zo ja, dan voeren zij hun beleid uit, als zij daartoe de macht hebben. Zo nee, dan zien zij ervan af, of stellen het bij.

Niet consequentialistische ethische theo-

rieën – het tweede type – verwerpen wat iedere consequentialistische theorie stelt. Zijn ontkennen namelijk dat de morele juistheid (of verkeerdheid) van een handeling *alleen* bepaald wordt door de totale netto waarde van haar gevolgen. Een handeling kan ook nog om andere redenen iemands morele plicht zijn dan om de reden dat zij een zo groot mogelijk overwicht van goed over kwaad tot stand brengt. Zij kan ook moreel juist (of verkeerd) zijn op grond van haar aard, bijv. op grond van het feit dat zij beschrijfbaar is als een (on)eerlijke handeling, of als een handeling die (niet) overeenkomstig Gods wil is, of omdat zij van moed (resp. lafheid) getuigt. Zo gold – en geldt – in de klassiek-christelijke ethiek het opzettelijk doden van onschuldig menselijk leven als een moreel verwerpelijke daad, ook al zou er meer goeds dan kwaads van te verwachten zijn. (Volgens een consequentialist zou in dat geval een dergelijke daad moreel juist moeten heten.)

Dat de morele juistheid van een handeling in een niet-consequentialistische ethiek onafhankelijk, of, nauwkeuriger, niet altijd of uitsluitend afhankelijk is van de waarde van haar gevolgen, houdt niet in dat een dergelijke ethiek het zonder waardetheorie zou kunnen stellen. Naast de morele plichten om niet te stelen, te liegen, te moorden, etc., kennen de meeste niet-consequentialistische theorieën ook een verplichting om goed tot stand te brengen (positieve waarden te realiseren) en kwaad (negatieve waarden) te vermijden en te bestrijden. Ook volgens een niet-consequentialistische ethiek is er wel degelijk een taak voor de politicus, zij het dat deze taak alleen met inachtneming van bepaalde grenzen uitgevoerd mag worden.

De ethiek in de politiek: het nucleaire afschrikkingsbeleid

Het probleem van de ethiek in de politiek is vanouds gezien als het probleem van de moreel onoorbare middelen die noodza-

kelijk zijn om een politiek gewenst (goed) doel te bereiken. Deze kwestie doet zich eigenlijk alleen voor als de politicus, die zoals we gezien hebben overeenkomstig de logica van zijn beroep consequentialistisch redeneert, zich geconfronteerd ziet met een niet-consequentialistische ethiek. Immers, volgens een consequentialistische ethiek zal het handelen van een politicus niet per se morele afkeuring verdienen als het in strijd komt met een aloude morele regel. Het is pas dan moreel laakbaar als de totale netto waarde van de gevolgen ervan niet optimaal is (in vergelijking met de beschikbare alternatieven).

Dit punt, en meer in het algemeen het verschil in benadering van de politiek door een consequentialistische en een niet-consequentialistische ethiek, zal ik nu proberen concreter voor het voetlicht te krijgen met behulp van een vraagstuk dat regelmatig in de kernwapendiscussie opduikt. Ik bedoel de vraag of de nucleaire-afschrikingspolitiek van de Navo- en Warschaupactlanden (resp. de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie) moreel geoorloofd is. Hoe zou een utilist als vertegenwoordiger van een consequentiaalistische morele theorie deze vraag beantwoorden? Hij stelt als consequentiaalist geen belang in de vraag hoe het zover gekomen is dat volkeren elkaar wederzijds met totale vernietiging bedreigen; althans niet om een van de partijen eventueel als schuldige te kunnen aanwijzen voor de huidige toestand. Neen, de utilist is geïnteresseerd in de kosten (het 'kwaad') en baten (het 'goed') van een voortzetting van dit beleid in vergelijking met die van een mogelijk alternatief.

Wat zou hij als kosten kunnen opvoeren? (Let wel, het gaat mij om een voorbeeld. Ik maak geen aanspraak op volledigheid.) In de eerste plaats de enorme financiële lasten die verbonden zijn aan het operationeel houden van bestaande en het ontwikkelen van nieuwe wapensystemen. De kosten die beide partijen in het geding ma-

ken, moeten samengenomen worden. Want kosten in een utilistische berekening zijn kosten voor de mensheid in haar geheel. (Een groepsegoïst telt hier alleen de eigen kosten.) Het lijkt niet onredelijk om aan te nemen dat, indien de Navo, resp. de Verenigde Staten, zijn nucleaire bewapening op het huidige niveau handhaaft of uitbreidt, het Warschaupact, resp. de Sovjet-Unie, ditzelfde zal doen.

In de tweede plaats bestaat de kans dat de politiek van wederzijdse afschrikking, die erop gericht is een nucleair conflict te voorkomen, zal mislukken en dat een aanzienlijk gedeelte van de wereld vernietigd zal worden. Dit kan gebeuren door een mechanische of een menselijke fout bij elk van beide partijen. De kans dat het beleid zal mislukken is niet groot, maar mag ook niet verwaarloosd worden. Ter bepaling van deze tweede kostenpost moet men de schade die bij mislukking van het beleid zou ontstaan – en die kolossaal zou zijn – vermenigvuldigen met een waarschijnlijkheidsfactor, die wellicht niet erg groot is. Stel dat we de schade uitsluitend meten in gedode mensen en het aantal schatten op 300.000.000. Als we de waarschijnlijkheidsfactor bepalen op 0,01, dan is $0,01 \times 300.000.000 = 3.000.000$ gedode mensen nog altijd een enorme 'kostenpost'.

Ten derde is er, tenslotte, nog de mogelijkheid dat de nucleaire vernietigingswapens opzettelijk zullen worden gebruikt indien de politieke leiders van één van beide partijen zich voldoende geprovoceerd achten. Hier kunnen we opnieuw de kosten berekenen door de verwachte schade te vermenigvuldigen met een waarschijnlijkheidsfactor.

Wat kan er onder het hoofd 'baten van het afschrikingsbeleid' door de utilist worden opgevoerd? Om te beginnen worden beide partijen ervan afgeschrikt om kernwapens tegen elkaar in te zetten; nog sterker, om rechtstreeks met elkaar in een militair conflict te geraken. Het afschrik-

kingsevenwicht verkleint de kans dat de ene partij de andere militair zal aanvallen. Vervolgens is het in de regel niet mogelijk dat er in een politiek conflict tussen de beide grootmachten effectief met het gebruik van kernwapens kan worden bedreigd. Kernwapens kunnen niet als afpersingsmiddel worden aangewend. Dit sluit, ten derde, niet uit, hoe paradoxaal het ook is, dat er in *extreme situaties* nog altijd effectief met de inzet van nucleaire wapens bedreigd kan worden, ook al zou het werkelijke gebruik ervan zelfvernietiging betekenen.

Ik kan het niet laten bij deze baten een enkele kritische noot te plaatsen. Indien beweerd wordt dat het afschrikkingsevenwicht de kans op een aanval, bijv. van de Warschaupactlanden op de Navolanden verkleint, dan is de vraag gewettigd: verkleint in verhouding tot wat? Er kan pas van verkleinen worden gesproken, indien men er van uit mag gaan dat de Warschaupactlanden, in casu de Sovjet-Unie, reële plannen zouden hebben om (één van) de Navolanden aan te vallen. Ook al zou men dergelijke plannen niet – voor altijd – uitgesloten achten, dan moet deze verkleinde kans toch afgezet worden tegen de reële kans van een kernoorlog die onbedoeld – per ongeluk – of zelfs, na provocatie, opzettelijk wordt ontketend.

Als verder onder de baten de onmogelijkheid van het doeltreffend gebruik van kernwapens als afpersingsmiddel wordt vermeld, dan is aangenomen dat deze wapens door de betrokken partijen überhaupt voor chantage te gebruiken zijn. De juistheid van deze veronderstelling kan men betwisten. (Hiermee is niet gezegd dat kernwapens door terroristen niet effectief als chantagemiddel kunnen worden gebruikt.)

Het dreigen in extreme situaties met de inzet van kernwapens verhoogt de kans op een kernoorlog en neutraliseert daarmee weer de baat die de partij 'in extremis'

ervan meent te verkrijgen. De laatstgenoemde baat is bovendien slechts voordeel in een prudentiële, op het groepsbelang gerichte calculatie en kan daarom bezwaarlijk in een utilistische calculatie bij de baten gerekend worden.

Het ging mij in bovenstaande kosten-baten analyse, zoals gezegd, om een voorbeeld van een op het afschrikkingbeleid toegepaste utilistische redenering. Aanspraak op volledigheid en uitputtendheid heb ik daarbij niet gemaakt. Wel meen ik een representatieve selectie van de belangrijkste kosten en baten te hebben opgevoerd. Op basis daarvan lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat voortzetting van het afschrikkingbeleid het beter zou doen, niet alleen volgens een utilistische maar ook volgens een prudentiële calculatie, dan enig beschikbaar alternatief. Bij dit laatste kan men niet alleen denken aan tweezijdige, maar ook aan geleidelijke eenzijdige nucleaire ontwapening. (Voor een uitvoerige en gedegen argumentatie ten gunste van eenzijdige nucleaire ontwapening door een wereldmacht als de V.S. – let wel, het gaat hier niet om Nederland – zie Douglas Lackey, 'Missiles and Morals: A Utilitarian Look at Nuclear Deterrence', *Philosophy and Public Affairs* 11 (1982), 189-232.)

Een zwak punt in een consequentialistische kosten-baten analyse als hierboven gegeven is de waarschijnlijkheidsrekening. Hoe vaak is er in het voorgaande geen sprake geweest van 'kans' en verwante noties. Men ontkomt er in deze en dergelijke gevallen niet aan te werken met subjectieve schattingen die de uitkomsten een verre van exact karakter geven. Toch zal men er het beste van moeten maken, als men tenminste voor dit type van ethische argumentatie kiest.

Maar hoe ziet ons probleem er in een niet-consequentialistische ethiek uit? Kan een bereid van nucleaire afschrikking hier

door de beugel? Laat ik de klassiek-christelijke theorie van de rechtvaardige oorlog als representant van dit type ethiek nemen. Ook nu gaat het mij weer om een voorbeeld van een redeneerwijze en claim ik geen volledigheid. In voornoemde theorie zijn een aantal voorwaarden geformuleerd waaraan voldaan moet zijn, wil het voeren van een oorlog als moreel juist aangemerkt kunnen worden. Eén daarvan is dat er voor een rechtvaardige zaak gestreden wordt. Een andere, dat de strijd met moreel aanvaardbare middelen wordt gevoerd. Het gebruik van dodelijk geweld is niet zonder meer immoreel. Het opzettelijk doden van onschuldig menselijk leven is echter moreel ontoelaatbaar. Hier komt men in strijd met het gebod van God: gij zult niet doden. Het morele debat over het afschrikkingsbeleid zal in het kader van de theorie van de rechtvaardige oorlog dan ook niet gaan, althans niet uitsluitend, om de berekening van de gevolgen van militaire handelen, zoals in een consequentialistische redenering het geval is, maar onder meer om de correcte toepassing van de begrippen 'opzettelijk' en 'onschuldig'.

Gesteld dat bij een nucleaire aanval op een militair doel in de Sovjet-Unie hoogstwaarschijnlijk niet-militairen (non-combattanten) gedood zullen worden, is de dood van deze mensen dan onopzettelijk teweeggebracht? Kunnen alle combattanten in een niet-democratisch geregeerd land als de Sovjet-Unie voor schuldig worden gehouden en alle non-combattanten in een democratisch geregeerd land voor onschuldig? Dit zijn een paar vragen die relevant zijn bij de toepassing van de theorie van de rechtvaardige oorlog. Een nucleaire aanval op een militaire installatie waarbij alleen schuldige combattanten zouden worden gedood, zou niet in strijd komen met de als tweede genoemde voorwaarde van de onderhavige theorie. In de praktijk zal aan deze voorwaarde echter niet voldaan kunnen worden, gezien de aan zeker-

heid grenzende waarschijnlijkheid van escalatie, waarbij ongetwijfeld ontelbare onschuldige mensen omgebracht zullen worden en het argument van onopzettelijkheid niet opgaat.

Men zou hier nog tegen kunnen werpen dat het dreigen met het gebruik van kernwapens toch nog iets anders is dan het werkelijk inzetten ervan, te meer daar het dreigen er juist op gericht is, om gebruik te voorkomen. Maakt dat in deze theorie geen verschil? Neen, zo wordt vaak met een beroep op de apostel Paulus gesteld (zie Rom. 3:8), het dreigen met het gebruik van immorele middelen, zelfs al zou er een goed doel mee bereikt kunnen worden, is moreel verwerpelijk.

Een politicus zal zich uit de aard van zijn beroep primair aangesproken voelen door consequentialistische redeneringen. Voorzienne uitkomsten van alternatieve beleids-opties zijn uitermate belangrijk als politieke beslissingen worden gevraagd. Dit geldt zowel voor de christen- als de niet-christen-politicus. Eerstgenoemde zal zich echter, naar ik hoop, niet alleen laten leiden door consequentialistische overwegingen. De geboden van God, die niet los staan van zijn beloften, stellen grenzen aan de morele mogelijkheden van menselijk handelen. Of een bepaald beleid al of niet met het gebod van God in strijd komt, is niet vaak met zekerheid te zeggen. Waar echter bedreigd wordt met het gebruik van kernwapens en andere massa-vernie-tigingswapens, hoeft geen onzekerheid te bestaan over de inhoud van het gebod van God.

De politicus, in ieder geval de christen-politicus, lijkt dus een doorslaggevende morele reden te hebben, ontleend aan een niet-consequentialistische ethiek, om het beleid van nucleaire afschrikking te verwerpen. Er zou voor hem of haar een moeilijk dilemma ontstaan, als redenen van consequentialistische aard eenparig voor voortzetting van het afschrikkings-

beleid zouden pleiten. Dit dilemma hoeft zich evenwel niet voor te doen. Zoals we gezien hebben is het waarschijnlijk dat een politiek van voortgezette nucleaire afschrikking slechtere – of minder goede – gevolgen zal hebben, zowel voor elk van de militaire blokken als voor de wereld in zijn geheel, dan beschikbare beleidsalter-

natieven. Indien dit inderdaad het geval is, is het aan de politici om dit alternatieve beleid serieus te beproeven.

